

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54627.2497>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 60 - 91

Received: 2026.5.18
Accepted: 2026.9.22

Original Research

A Psycho-Social Analysis of the Phenomenon of Submitting to Satan's Dominion Based on the Semantic Network of the Verse: "Indeed, his authority is only over those who take him as a protector."

Zahra Khani Zareh¹

M.A. Student, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran

Mahdieh Mahdipour²

M.A. Student, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran

Nematollah Firoozi³ ✱

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran (Corresponding Author)

Introduction

This research aims to elucidate the complex psychological and social mechanisms leading to the voluntary acceptance of Satan's dominion in human beings, focusing on verse 100 of *Surah An-Nahl*. Within the Quranic intellectual framework, the confrontation between human will and satanic tempting forces is considered a fundamental concept in religious anthropology. The noble verse, "Indeed, his authority is only over those who take him as a protector (*yatawallawnahu*)," explicitly negates any notion of inherent, coercive, or intrinsic authority of Satan, conditioning its

¹ zahra.khanizar@imamreza.ac.ir

² m.mahdipour@imamreza.ac.ir

³ firoozi@imamreza.ac.ir

realization upon the conscious and active human choice in accepting his guardianship (*tawalli*). The verse's emphasis on two key concepts – "*Sulṭān*" (authority/dominion/power) and "*Tawalli*" (taking as a protector/guardian, accepting allegiance and friendship) – raises a fundamental question in the fields of psychology of religion and behavioral sciences: What are the psychological mechanisms and social processes that lead to this voluntary acceptance and, ultimately, the realization of dominion, and how do they operate? The present study seeks to provide a comprehensive analysis of this process by addressing two major gaps in the existing literature: namely, the lack of an integrated analytical framework combining Quranic concepts, exegetical works, and psycho-social theories, and the relative neglect of the collective and engineered dimensions of satanic influence.

Materials and Methods

This study is qualitative in nature and explanatory-integrative in purpose, conducted using a multi-stage mixed method. The primary method was intra-Quranic exegesis (*tafsīr al-Qur'ān bil-Qur'ān*) centered on verse 100 of *Surah An-Nahl*. Verses related to the key concepts of "*Sulṭān*," "*Tawalli*," "*Shayṭān*" (Satan), "*Waswasa*" (whispering), "*Ighwā'*," and "*Ṭāghūt*" (false deities/tyrannical powers) were extracted throughout the Quran, and their semantic network was mapped. Subsequently, the exegetical views of prominent Shi'a and Sunni commentators regarding these concepts and the focal verse were collected and systematized. Then, using an interdisciplinary approach, selected psychological and social theories (Freud's structural model of personality, Deci and Ryan's Self-Determination Theory, Cialdini's six principles of influence, and theories of hope and positive emotion) were chosen based on their conceptual relevance to Quranic themes and integrated horizontally and comparatively with the exegetical findings. In the final analysis stage, data from the previous stages were combined within a framework of qualitative content analysis (deductive-inductive), and the final conceptual model of the research was designed. To concretize the model, illustrative examples such as the phenomena of addiction and virtual spaces were considered as analytical case studies.

Discussion & Results

The integrated analysis of the research led to the following key findings:

The Conditional and Interactive Nature of Dominion: Satan's dominion is not inherent, coercive, or a supernatural invasion, but rather the consequence of an "unwanted interactive collaboration" in which the human, through the voluntary act of "*Tawalli*," provides the necessary condition for the realization of "*Sulṭān*."

Semantic Analysis: In this verse, "*Sulṭān*" denotes both persuasive-cognitive influence (as a convincing argument/proof) and practical dominance following its acceptance. "*Tawalli*" transcends transient obedience; it signifies establishing a mutual, stable relationship based on the conscious acceptance of Satan's guardianship and authority, which exegetes equate with shirk (polytheism as the substitution of ultimate allegiance).

The Downward Spiral Model of Dominion at the Intra-Psychic Level: This process begins with the stimulation of the "Commanding Self" (*al-Nafs al-Ammārah*) – conceptually analogous to

Freud's "Id" – and the gradual weakening of the agent of will or the "Ego" as well as the "Superego" (moral conscience). At the peak of this weakness, the individual, to escape conflict, resorts to "surrendering autonomy" (consistent with Self-Determination Theory) to a non-divine authority. Satan makes this surrender appealing by falsely and deviantly promising to satisfy the innate psychological needs for "Competence" and "Relatedness."

The Downward Spiral Model at the Social Level: The internal process above is facilitated and intensified within a context of "social engineering." "*Hizb al-Shayṭān*" as a deviant social network employs principles of social influence such as Social Proof (normalizing sin), Authority (obedience to charismatic leaders), and Liking (creating emotional attachment) to establish false norms. The tool of "*Tazyīn*" (making [evil] appear fair/seeming), by distorting perception and representing sin as attractive or reasonable, aids this process. The ultimate result is "*Ighwā*" – the enticement of the individual into this network and the consolidation of allegiance.

The Upward Spiral Model of Immunity (The System of Spiritual Resilience): In contrast, effective confrontation is based on a resilient system whose core consists of "*Tawakkul*" and "*Isti'ādha*." "*Tawakkul*," by creating a "God-centered autonomy" and transferring the locus of control to God, strengthens the foundation of the "Ego" and moral agency while reducing anxiety. "*Isti'ādha*," as a rapid cognitive-emotional self-regulation skill, neutralizes negative emotions by severing connection with the tempting stimulus and redefining the meaningful framework. These mechanisms, in line with Hope Theory (strengthening goal-oriented thinking, pathways, and agency) and the Broaden-and-Build Theory (neutralizing negative emotions and building psychological resources), create a resistant psychological capital against influence.

The Final Model: The confrontation between humanity and Satan is depicted as two opposing spirals: the Downward Spiral of Dominion (starting from internal weakening and surrender of autonomy, intensified by social engineering, leading to captivity) and the Upward Spiral of Immunity (starting from *Tawakkul* and God-centered autonomy, reinforced by spiritual skills, leading to resilience).

Conclusion

The research demonstrated that understanding the phenomenon of submitting to Satan's dominion requires an integrated, interdisciplinary perspective based on human free will. Satan's dominion is not a deterministic coercion but the consequence of a complex interaction between free human choice, structural vulnerabilities of the human psyche (the Commanding Self, psychological needs), and the intelligent social engineering of the environment by deviant networks (the Party of Satan). Understanding these triple mechanisms (intra-psychic, interpersonal-social, and spiritual) necessitates a multi-faceted approach to confrontation. The final conclusion emphasizes the need for a simultaneous approach on three levels:

Individual-Psychological Level: Empowering a conscious and responsible "Ego" and teaching self-regulation skills.

Social-Cultural Level: Creating and supporting social environments and institutions that foster innate values and healthy norms to neutralize the social engineering of sin.

Spiritual-Existential Level: Deepening and internalizing spiritual coping skills such as *Tawakkul* and *Isti'ādha* as the central core of resilience.

Suggestions

Empirical Testing of the Model: Designing and validating indigenous instruments to measure constructs such as "degree of *Tawakkul*" or "propensity for *Tawalli*" and investigating their relationship with psychological (e.g., resilience, self-control) and social variables.

Comparative Studies: Examining the proposed model within other theological traditions (Christian, Jewish) or schools of moral philosophy to enrich comparative moral anthropology.

Field Research and Discourse Analysis: Conducting qualitative studies (interviews, ethnography) or discourse analysis within specific religious-social contexts to observe the actual reproduction of the mechanisms of dominion and immunity.

Designing Applied Interventions: Translating theoretical findings into practical educational and pedagogical programs, such as designing packages for "strengthening God-centered autonomy" for adolescents or "religious media literacy" to counter social engineering in virtual spaces.

Keywords

Satan's Dominion, Psychology of Religion, Quranic Exegesis, *Tawakkul* (Reliance on God), Spiritual Resilience, Social Engineering, Self-Determination Theory, Social Influence

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54627.2497>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۶۰-۹۱

دریافت: ۱۴۰۵/۲/۲۸

پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۳۱

مقاله پژوهشی

تحلیل روان‌شناختی-اجتماعی پدیده سلطه‌پذیری از شیطان مبتنی بر شبکه معنایی «إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ» در آیه ۱۰۰ سوره نحل

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام

رضا علیه‌السلام، مشهد، ایران

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام

رضا علیه‌السلام، مشهد، ایران

استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه‌السلام،

مشهد، ایران (نویسنده مسئول)

زهرا خانی‌زارع^۴

مهدیه مهدی‌پور^۵

نعمت‌الله فیروزی^۶

⁴ zahra.khanizar@imamreza.ac.ir

⁵ m.mahdipour@imamreza.ac.ir

⁶ firoozi@imamreza.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر باهدف تبیین سازوکارهای روان‌شناختی-اجتماعی سلطه‌پذیری از شیطان و راهکارهای مصونیت در برابر آن، با تمرکز بر آیه «إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ» (نحل: ۱۰۰) می‌پردازد. این مطالعه با روش کیفی ترکیبی چندمرحله‌ای انجام شد. ابتدا با استفاده از نرم‌افزار جامع التفاسیر و روش تفسیر قرآن به قرآن، شبکه معنایی مفاهیم کلیدی (سلطان، توکی، وسوسه، طاغوت) استخراج و دیدگاه‌های مفسران نظام‌مند گردید. سپس با رویکرد میان‌رشته‌ای، یافته‌های تفسیری با نظریه‌های ساختار شخصیت فروید، خودتعیین‌گری دسی و رایان، امید اسنایدر، هیجان‌های مثبت فردریکسون و اصول نفوذ اجتماعی سیالدینی تطبیق یافت. یافته‌ها نشان می‌دهد سلطه شیطان جبری نیست، بلکه پیامد فرایند اختیاری «تَوَلَّى» است. در سطح درون‌فردی، این فرایند با تضعیف «من» و واگذاری اختیار خویش به شیطان ذیل وعده ارضای کاذب نیازهای شایستگی و ارتباط تبیین می‌شود. در سطح اجتماعی، «حزب الشیطان» با مهندسی «تزیین» و به‌کارگیری اصول نفوذی چون اثبات اجتماعی، به عادی‌سازی گناه می‌پردازد. در مقابل، مصونیت فعال از طریق نظام تاب‌آوری معنوی مبتنی بر «توکل» و «استعاذه» با تقویت اراده‌ای که بر ایمان و توکل استوار است حاصل می‌شود. در نتیجه مقابله مؤثر با سلطه شیطان نیازمند رویکردی سه‌سطحی است: توانمندسازی روان‌شناختی فرد، اصلاح بسترهای اجتماعی مهندسی گناه، و تقویت مهارت‌های معنوی مقابله‌ای.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، سلطه شیطان، روان‌شناسی دین، توکل، تاب‌آوری معنوی.

مقدمه

یکی از مفاهیم بنیادین در انسان‌شناسی دینی، تقابل میان اراده انسان و نیروهای وسوسه‌گر شیطانی است. این نیروها توانایی تأثیرگذاری نظام‌مند بر ساحت‌های شناختی، عاطفی و رفتاری فرد را دارا هستند. قرآن کریم در مواجهه با این تقابل، در آیه شریفه «إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ» (نحل: ۱۰۰) به‌صراحت هرگونه سلطه جبری شیطان را نفی کرده و تحقق آن را منوط به «تَوَلَّى» دانسته است؛ به این معنا که انسان با پذیرش اختیاری ولایت و سرپرستی شیطان، زمینه سلطه او را فراهم می‌آورد.

مطالعه و بررسی آثار نشان می‌دهد با وجود غنای مطالعات تفسیری و کلامی در این باره، دو شکاف پژوهشی عمده وجود دارد. نخست آن‌که مطالعات پیشین فاقد چارچوب تحلیلی هستند که بتواند سه‌لایه مفهوم‌شناسی قرآنی، دیدگاه‌های تفسیری و چارچوب‌های نوین روان‌شناختی-اجتماعی را باهدف تبیین جریان عمل یکپارچه برای نفوذ، مورد بررسی قرار دهد. این مطالعات یا صرفاً در لایه تفسیری باقی مانده‌اند و یا به مقایسه‌های نظری محدود اکتفا نموده‌اند. دوم آن‌که، تأکید غالب پژوهش‌ها بر بُعد فردی گناه و وسوسه بوده است؛ حال آن‌که قرآن کریم مفاهیمی چون «حزب الشیطان» و «تزیین» را مطرح می‌سازد که آشکارا به استراتژی جمعی، عادی‌سازی اجتماعی گناه و تأثیرگذاری گروهی اشاره دارند. تمرکز این آیه بر دو مفهوم کلیدی «سُلطان» و «تَوَلَّى»، پرسشی بنیادین در حوزه روان‌شناسی دین و علوم رفتاری مطرح می‌سازد: سازوکارهای روانی و فرایندهای اجتماعی که به پذیرش ولایت شیطان و تحقق سلطه او می‌انجامد کدام‌اند و چگونه عمل می‌کنند؟ به بیان دیگر، چگونه یک موجود مختار، زمینه سلطه‌پذیری خویش را فراهم می‌سازد؟

روش پژوهش

آیه ۱۰۰ سوره نحل به عنوان آیه محوری انتخاب شد، سپس با استفاده از نرم‌افزار «جامع التفاسیر نور» و روش تفسیر قرآن به قرآن، آیات مرتبط با مفاهیم کلیدی «سُلطان»، «تَوَلَّى»، «شیطان»، «وسوسه»، «اغوا» و «طاغوت» در قرآن استخراج گردید. معیار ارتباط، هم‌افقی معنایی و ارتباط موضوعی مستقیم یا غیرمستقیم با فرایند نفوذ و سلطه بود. استخراج و نظام‌مندسازی دیدگاه‌های تفسیری، بخش دیگری از این مرحله را تشکیل می‌داد. پژوهش حاضر با روش ترکیبی چندمرحله‌ای انجام شده که در مرحله نخست، با استفاده از روش تفسیر قرآن به قرآن و بهره‌گیری از نرم‌افزار جامع التفاسیر نور، واژگان کلیدی آیه محوری (سُلطان، تَوَلَّى، وسوسه، اغوا، طاغوت) در سراسر قرآن جستجو و بر اساس سه سطح ارتباط هم‌معنایی، سیاقی-تفسیری و موضوعی-مفهومی دسته‌بندی شده و شبکه معنایی آن‌ها استخراج گردید، سپس در مرحله دوم، دیدگاه‌های مفسران فریقین درباره هر یک از مفاهیم شبکه معنایی بر اساس منابع تفسیری معتبر همچون المیزان، مجمع‌البیان، الکشاف، فی‌ظلال‌القرآن و التحریر و التنویر نظام‌مند شد و در مرحله نهایی، یافته‌های تفسیری بر اساس اصل تناسب مفهومی با نظریه‌های روان‌شناختی-اجتماعی معتبر (ساختار شخصیت فروید، خودتعیین‌گری دسی و رایان، اصول نفوذ سیالدینی، امید اسنایدر و هیجان‌های مثبت فردریکسون) تطبیق داده شد و روایی پژوهش نیز از طریق

مثلت‌سازی در سطح داده‌ها، روش‌ها و نظریه‌ها تأمین گردید. نظریه‌های روان‌شناختی و اجتماعی بر اساس تناسب مفهومی با مضامین استخراج‌شده قرآنی و اعتبار علمی در حیطه مربوطه انتخاب شدند و پس از آن برای هر یک از دیدگاه‌های تفسیری، یک یا چند چارچوب روان‌شناختی مرتبط به صورت تطبیقی به کار گرفته شد: نظریه ساختار شخصیت فروید برای تحلیل کشمکش درونی و نقش اختیار؛ اصول شش‌گانه تأثیرگذاری اجتماعی رابرت سیالدینی برای تحلیل مهندسی اجتماعی اغوا؛ نظریه خودتعیین‌گری دسی و رایان برای تحلیل چگونگی ازدست‌دادن قدرت انتخاب درست در ولایت‌پذیری شیطانی؛ نظریه امید اسنایدر و نظریه بسط و ساخت هیجان‌های مثبت فردریکسون برای تحلیل کارکرد تاب‌آورانه توکل و ایمان.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در باب موضوع حاضر، حول دو محور اصلی قابل مطالعه و بررسی است:

الف) مطالعات تفسیری و کلامی: آثار اولیه‌ای چون «نقش شیطان در گمراهی انسان از منظر آیات و روایات» (کروبی، ۱۳۹۵)، «دام‌های شیطان و راه‌های مبارزه با آن» (عربی، ۱۳۹۷) و «شیطان‌شناسی» (اعرافی، ۱۳۹۶) عمدتاً به توصیف ویژگی‌های شیطان و راهکارهای مقابله پرداخته‌اند. پژوهش‌های متأخر این حوزه را عمق بخشیده‌اند. حجتی (۱۴۰۲) در «ترفندهای مرموزانه شیطان در گمراه کردن انسان از منظر قرآن»، روش‌های فریب شیطان را ذیل مفاهیمی چون تزئین، تسویل و ایجاد غفلت نظام‌مند ساخته است. بزرگی (۱۴۰۳) در «اعترافات شیطان از منظر قرآن» با تحلیل اظهارات صریح شیطان، محدودیت‌ها و مکانیسم‌های عمل او را آشکار کرده، و همو (۱۴۰۴) در «هوای نفس و شیطان از منظر قرآن» با تفکیک تحلیلی این دو عامل، الگوی تأثیرگذاری طولی آن‌ها را بر رفتار انسان تبیین نموده است. با وجود این پیشرفت‌ها، وجه مشترک اغلب این آثار، تحلیل پراکنده موضوعی آیات است و کمتر پژوهشی به تحلیل فرایندمحور بر محور یک آیه قانونی پرداخته است.

ب) مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و روان‌شناسی: رویکردهای تطبیقی نظیر مقایسه «نفس اماره» با «نهاد» فروید (بنائیان و همکاران، ۲۰۱۵) و «بررسی تطبیقی ساختار شخصیت از دیدگاه قرآن و روان‌شناسی» (علایی و همکاران، ۱۳۹۷)، اغلب به تطبیق‌های نظری ایستا محدود مانده و فاقد الگوی فرایندمحور برای تبیین تغییر رفتارند. منابع عام روان‌شناسی دین مانند پالوتزبان (۲۰۱۴) و آذربایجانی و موسوی‌اصل (۱۳۹۸) نیز ظرفیت محدودی برای تحلیل عملیاتی مفاهیم قرآنی دارند. در مقابل، پژوهش‌های اخیر چون «مدل مفهومی تاب‌آوری

در قرآن کریم «مبارز و همکاران، ۱۴۰۴» و «اثربخشی آموزش مهارت‌های مثبت‌اندیشی با تأکید بر آموزه‌های دینی» (یکانی‌زاد و همکاران، ۱۴۰۱) به استخراج هدفمند مفاهیم قرآنی در چارچوب‌های روان‌شناختی پرداخته‌اند. عارفی (۱۴۰۳) نیز در «ارتباط امهال شیطان و تعالی انسان از منظر فریقین» تعامل تهاجمی شیطان و دفاع معنوی انسان را به مثابه سازوکار تعالی روحی تحلیل کرده است. با این همه، خلأ اصلی در این دسته از مطالعات، فقدان چارچوبی تحلیلی است که بتواند هم‌زمان سه لایه معناشناسی قرآنی، دیدگاه‌های تفسیری و نظریه‌های روان‌شناختی-اجتماعی را بر محور یک آیه کانونی تلفیق کرده و الگویی عملیاتی برای تحلیل نفوذ شیطانی و مقاومت ارائه دهد.

وجه تمایز این پژوهش در پر کردن دو خلأ بنیادین است. نخست، برخلاف مطالعات پیشین که به بررسی پراکنده آیات یا تطبیق‌های نظری محدود بسنده کرده‌اند، این مطالعه با کانونی‌سازی تحلیل بر آیه محوری «إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ»، چارچوبی فرایندمحور و تلفیقی از سه لایه معناشناسی قرآنی، دیدگاه‌های تفسیری و نظریه‌های روان‌شناختی، اجتماعی ارائه می‌دهد. دوم، با توسعه تحلیل از سطح فردی به ابعاد جمعی نفوذ شیطان (حزب الشیطان و تزیین) و طراحی الگوی تعاملی سلطه و مصونیت، برای نخستین بار سازوکارهای مهندسی اجتماعی گناه را در پرتو اصول نفوذ اجتماعی تبیین می‌کند.

یافته ها

مفهوم‌شناسی

برای تحلیل چگونگی سلطه‌پذیری انسان در برابر شیطان، نخست باید دو مفهوم کلیدی آیه ۱۰۰ سوره نحل یعنی «سُلْطَان» و «يَتَوَلَّوْنَهُ» را مورد بررسی قرار داد. تأمل در این دو واژه، ما را از نگاه ساده‌انگارانه به سلطه رهایی می‌بخشد و ابعاد تعاملی و انتخاب انسان را در این فرایند آشکار می‌سازد.

«سُلْطَان»: بررسی منابع لغوی نشان می‌دهد واژه «سُلْطَان» عمدتاً بر دو محور معنایی «دلیل و برهان قاطع» (راغب، ۱۴۱۲، ۱: ۴۲۰؛ ازهری، ۱۴۲۱، ۱۲: ۳۲۵) و «قدرت مسلط و غلبه‌گر» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ۳: ۹۵؛ قرشی، ۱۳۷۱، ۳: ۲۹۰) دلالت دارد لذا در قرآن کریم هرگز در معنای متداول زمینی آن یعنی پادشاه یا حاکم سیاسی، به کار نرفته است (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۶: ۳۲۷) بلکه دامنه معنایی آن در دو قلمرو تبلیغ و اقناع (مانند «سُلْطَانِ مُبِين» در یونس: ۶۸) و نفوذ و تسلط (مانند «سُلْطَانُهُ») قرار دارد (مکارم، ۱۳۷۴، ۱۱: ۴۰۰). این وجوه تمایز، بنیانی برای پژوهش

حاضر فراهم می‌کند که «سلطان» به مثابه حجت، بر نفوذ شناختی-استدلالی دلالت دارد و در معنای تسلط، بر غلبه عملی پس از پذیرش آن استدلال‌ها اشاره می‌کند. بر این اساس، سلطه شیطانی در قرآن فرایندی اقناع‌محور است که به تسلط می‌انجامد نه یک تهاجم جبری و غیر ارادی انسان. این درک دوجبه‌ای، حلقه وصلی به نظریه‌های متقاعدسازی می‌زند که نفوذ را نیز مبتنی بر اقناع می‌دانند.

«يَتَوَكَّلْهُ»: فعل «يَتَوَكَّلْهُ» از ریشه «وَكَلَى» مشتق شده که بر معانی «دوستی و یاری»، «سرپرستی و ولایت»، و در حالت اضافه با «مِنْ»، اعراض و رویگردانی دلالت دارد (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۱۵: ۴۰۷؛ راغب، ۱۴۱۲، ۱: ۸۸۶). در کاربرد قرآنی، این ریشه و مشتقاتش ۲۳۳ بار تکرار شده که نشان‌دهنده محوریت مفهوم تولی و ولایت در منظومه فکری قرآن است. در آیه محوری پژوهش، این فعل در ساختار متعدی و بدون حرف جر مِنْ به کار رفته است که به معنای اخذ کردن، پذیرفتن و به دوستی و سرپرستی گرفتن تأکید دارد (ازهری، ۱۴۲۱، ۵: ۳۲۵). این انتخاب واژگانی حائز اهمیت است، زیرا تولی امری فراتر از یک اطاعت گذرا یا انجام گناه است. واژه بیانگر برقراری یک رابطه دوسویه، پایدار و مبتنی بر پذیرش است و مورد تأکید مفسران فریقین نیز قرار گرفته است. ابن جوزی در تفسیر خود به صراحت «يَتَوَكَّلْهُ» را به «يُطِيعُونَهُ» معنا کرده است (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ۲: ۵۸۳). ثعلبی نیز همین معنا را ارائه داده و در ادامه به بحث مهمی در مورد ضمیر «به» در فراز بعدی آیه اشاره می‌کند که نشان‌دهنده عمق رابطه تولی و شرک است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ۶: ۴۲). این تفاسیر، مؤید آن دسته از دیدگاه‌هایی است که تولی را گناه ساده نمی‌دانند بلکه نوعی تغییر مرجعیت و هم‌ردیف شرک می‌دانند (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ۷: ۲۳۰۲). همچنین با نظریه خودتعیین‌گری که بر سپردن اراده و انتخاب فردی به یک مرجع بیرونی تأکید دارد، همسوست. «تولی» یک کنش اختیاری و فعالانه فرد در تعریف مجدد مرجعیت زندگی خویش است. این کنش، نقطه تلاقی اراده آزاد انسان و مهندسی اغوای شیطان است که زمینه تحقق سلطان را فراهم می‌آورد. بر اساس این تحلیل، «سُلْطَان» و «تَوَكَّلَى» در آیه ۱۰۰ نحل، چارچوبی دوقطبی و علی برای سلطه‌پذیری ارائه می‌دهند: «تَوَكَّلَى» شرط ضروری و محقق‌کننده «سُلْطَان» است.

در همین راستا، باید اشاره کرد که تعبیر «وسوسه»، یک جریان فکری گذراست که در سطح ذهن ناخودآگاه جریان می‌یابد. این مرحله، لزوماً منجر به عمل نمی‌شود و صرفاً یک پیشنهاد یا تحریک است. لکن معصیت، گام بعدی است که در آن فرد، علی‌رغم هشدار وجدان یا عقل، به وسوسه پاسخ مثبت می‌دهد و عملی خلاف اراده الهی انجام می‌دهد (طوسی، ۱۴۰۲، ۴: ۳۹۶). مع الوصف، معصیت لزوماً به معنای پذیرش ولایت شیطان نیست

زیرا فرد در معصیت، هنوز مرجعیت خود را تغییر نداده است بلکه به صورت لحظه‌ای تسلیم ضعف خود شده است (مکارم، ۱۳۷۴، ۱: ۵۷۴؛ جعفری، ۱۳۹۸، ۱: ۱۴۳). در مقابل، «توکی» فراتر از یک عمل رفتاری است و به یک «تغییر در هویت و مرجعیت» اشاره دارد زیرا در این سطح، فرد نه تنها گناه می‌کند بلکه ارزش‌دهی خود را تغییر می‌دهد. فردی که دچار تولی شده است، گناه را دیگر قبیح نمی‌بیند. قرآن کریم در آیات شریفه «وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ» (انفال: ۴۸) و «أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا» (فاطر: ۸) به این امر خطرناک اشاره می‌فرماید. این افراد شیطان را به عنوان الگوی خود و مرجع تصمیم‌گیری‌اش برمی‌گزینند. براین اساس، تولی استقرار گناه در وجود و تبدیل آن به یک نظام ارزشی است، در حالی که معصیت و وسوسه، حداکثر عبور گذرا از مرزهاست.

تحلیل دیدگاه‌های تفسیری و روان‌شناختی پدیده سلطه‌پذیری

در این بخش، چارچوبی تلفیقی با ترکیب دیدگاه‌های تفسیری قرآن و نظریه‌های روان‌شناختی-اجتماعی، به تحلیل فرایند نفوذ و مقاومت در برابر سلطه شیطان می‌پردازد.

تحلیل سطح درون فردی (نفس اماره و واگذاری عاملیت خویش)

مفسران در پاسخ به این پرسش محوری که چه مکانیسم‌های روانی، فرد را به سوی پذیرش اختیاری ولایت شیطان سوق می‌دهند، با استناد به آیاتی مانند آیه ۵۳ سوره یوسف، نقطه عزیمت تحلیل درونی را «نَفْسِ أَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۱: ۲۳۷). نفس اماره بیانگر گرایش ذاتی انسان به سوی لذت‌های آنی و ارضای تمایلات است که خارج از چارچوب عقل و شرع عمل می‌کند. این گرایش به خودی خود عامل گناه نیست بلکه بستر اصلی آسیب‌پذیری روانی انسان در برابر تهاجم شیطان محسوب می‌شود (طبرسی، ۱۴۰۸، ۶: ۵۹۳). در واقع، نفس اماره ماده خام و محرکی است که شیطان با دو ابزار «تزیین» و «وسوسه»، آن را به سمت اهداف خود منحرف می‌کند. از این منظر، می‌توان نفس اماره را عامل انگیزشی اولیه و ناخودآگاه انسان دانست که نیازمند مدیریت و جهت‌دهی آگاهانه است. مفسران با استناد به آیاتی چون «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف: ۲۹) بر محوریت اختیار انسان تأکید می‌ورزند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۳: ۱۵۰). بدین‌سان، نفس اماره بستر آسیب‌پذیری انسان است اما عامل اصلی تصمیم‌گیری، اراده آزاد انسان (یا «من» آگاه) است. مفسران با دقت بر مفهوم «توکی» و مشاهدات قرآنی از استراتژی شیطان، بر ماهیت تدریجی و فریبنده مراحل سلطه‌پذیری تأکید

می‌کنند(قرائتی، ۱۳۸۸، ۸: ۴۵۳). این تدریجی بودن صرفاً به افزایش شمار گناهان محدود نمی‌شود بلکه بیانگر دگرگونی کیفی در ساختار روانی و نظام ارزشی فرد است که می‌توان در مراحل زیر تحلیل کرد:

شیطان با «تزیین» و ارائه توجیهات فریبنده نظیر «اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ»(جاثیه: ۲۳)، گناه را در لباس خیر، لذت مشروع یا انتخاب منطقی جلوه می‌دهد(طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۸: ۶۸). تکرار این خودفریبی، به تدریج حساسیت اخلاقی فرد را کاهش می‌دهد و رفتاری را که پیشتر زشت می‌دانست، برای او عادی می‌شود. با تثبیت گناه در سبک زندگی، وفاداری‌ها و دلبستگی‌های فرد به آهستگی از ارزش‌های الهی به سوی خواهش‌های نفسانی و سپس به جانب منبع الهام‌بخش این خواهش‌ها -یعنی شیطان- جابجا می‌شود. اینجاست که تفسیر «تولی» به معنای برگزیدن دوست و سرپرست(ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۱۳: ۲۲۵) و هم‌سنگ شرک دانستن آن(ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ۷: ۲۳۰۲) معنا می‌یابد. قرطبی و ابن‌کثیر با استناد به قول مجاهد بیان می‌کنند، واژه «تولی» به معنای «اطاعت» است(قرطبی، ۱۳۶۴، ۱۰: ۱۷۶؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ۴: ۵۱۷) اما این اطاعت، تکراری و عادی‌ساز است. زمخشری نیز این وضعیت را تسلیم شدن در برابر شهوات می‌داند. در این مرحله، فرد هنوز ممکن است ادعای توحید داشته باشد اما در عمل، خطوط فرماندهی خود را تغییر داده و از اطاعت خدا به اطاعت شیطان روی آورده است(زمخشری، ۱۴۰۷، ۲: ۶۳۴). تغییری که سیوطی آن را شرط لازم برای تحقق «سلطنت» شیطان بر انسان می‌داند(سیوطی، ۱۴۰۴، ۴: ۱۳۰).

بر این اساس، با تداوم اطاعت، مرزهای روانی فرد فرو می‌ریزد و اطاعت مقطعی به یک رابطه پایدار «ولایت مدار» تبدیل می‌شود. ابن‌کثیر در تبیین این مرحله، از قول برخی مفسران می‌نویسد که منظور از «تولی»، «اتخاذ شیطان به عنوان ولی دون الله» است لذا شیطان دیگر یک وسوسه‌گر بیرونی نیست بلکه به «دوست و سرپرست» درونی تبدیل می‌شود که فرد، تصمیماتش را بر اساس میل او تنظیم می‌کند(ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ۴: ۵۱۷). سید قطب نیز این وضعیت را تسلیم شدن کامل در برابر شیطان و نوعی شرک در ولایت و اتباع تفسیر می‌کند(قطب، ۱۴۰۸، ۴: ۲۱۹۴). مفسران دیگر فریقین نیز با دقت بر ضمیر «به» در ادامه آیه «وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ»(نحل: ۱۰۰) به همین حقیقت اشاره کرده‌اند. ابن جوزی با نقل قول ابن انباری، این فراز را چنین معنا می‌کند: «کسانی که با شریک کردن ابلیس در عبادت، به خداوند متعال شرک می‌ورزند»(ابن جوزی، ۱۴۲۲، ۲: ۵۸۳). ثعلبی نیز دیدگاه مشابهی را از ابن قتیبه نقل کرده که ضمیر را به شیطان بازگردانده و آیه را به معنای «کسانی که به خاطر شیطان به خدا شرک می‌ورزند» تفسیر نموده است(ثعلبی، ۱۴۲۲، ۶: ۴۲). این تفاسیر نشان می‌دهند که «تولی» عملاً به

نوعی شرک در الوهیت یا عبادت منجر می‌شود که یک انحراف اعتقادی و عمیق است. «مفسران در تفسیر ضمیر «به» دو دیدگاه دارند: دیدگاه نخست که ابن جوزی (۱۴۲۲، ج ۲، ص ۵۸۳) از ابن انباری و ثعلبی (۱۴۲۲، ج ۶، ص ۴۲) نقل کرده، ضمیر را به شیطان بازگردانده و تولی را عامل شرک به خدا می‌داند (انسان با پذیرش ولایت شیطان، او را در جایگاه ربوبی می‌نشاند)؛ دیدگاه دوم که برخی همچون طبری (۱۴۱۲، ج ۱۴، ص ۲۴۶) و قرطبی (۱۳۶۴، ج ۱۰، ص ۱۷۶) به آن اشاره کرده‌اند، ضمیر را به خداوند بازگردانده و شرک را مقدمه و بستر تولی به شیطان می‌شمارند (شرک، انسان را از توحید تهی کرده و در برابر پذیرش ولایت شیطان آسیب‌پذیر می‌سازد). در هر دو صورت، پیوندی ناگسستنی میان «تولی» و «شرک» برقرار است اما نسبت علی آن‌ها می‌تواند دو جهت متفاوت داشته باشد. نقطه اشتراک همه تفاسیر آن است که تولی، صرفاً اطاعتی مقطعی نیست بلکه جابه‌جایی مرجعیت نهایی تصمیم‌گیری از خدا به شیطان و تحقق «سلطان» او بر انسان است (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۵۱) لذا شیطان به عنوان «قرین» دائمی او، برنامه‌ریز و مدیر زندگی‌اش می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۸، ص ۱۵۰).

برخی دیدگاه‌های تفسیری با معرفی مفهوم «طاغوت» (امام خامنه‌ای (ره)، ۱۳۹۷: ۴۸۶-۴۷۳)، تحلیل درونی را به سطح اجتماعی پیوند می‌زنند (تلاقی طاغوت درونی و اجتماعی). این نگاه، طاغوت درونی و طاغوت بیرونی را در بر می‌گیرد و نشان می‌دهد فرایند «تولی» اگرچه در روان فرد آغاز می‌شود اما در بستر اجتماعی تقویت و تثبیت می‌گردد. از منظر تفاسیر، «تولی» از نفس اماره آغاز می‌شود، از اختیار (من) می‌گذرد و در چرخه‌ای معیوب، از خودفریبی به جایگزین مرجعیت (شرک) و سرانجام به تسلیم شدن کامل اراده به «قرین» شیطانی می‌رسد.

چارچوب‌های روان‌شناختی برای تبیین فرایند درونی «تولی»: در این زمینه دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود.

الف) رویکرد روان‌کاوی فروید (تحلیل میدان کشمکش و تضعیف «من»): مدل ساختاری فروید^۷ از روان، مشتمل بر سه بخش «نهاد»^۸، «من»^۹، «فرامن»^{۱۰}، چارچوبی کلاسیک برای مفهوم‌پردازی تعارض درونی و تصمیم‌گیری

7 . Sigmund Freud

8 . Id

9 . Ego

10 . Superego

اخلاقی است (فروید، ۱۳۹۴: ۱۷). در تطبیق با مفاهیم تفسیری می‌توان «نهاد» را که مخزن غرایز و پیرو اصل لذت است با «نفس امّاره» هم‌سجی کرد زیرا هر دو بستر اولیه آسیب‌پذیری انسان در برابر وسوسه را تشکیل می‌دهند. «فرامن» نیز به منزله وجدان اخلاقی درونی شده، کارکردی مشابه بازدارندگی‌های حاصل از تربیت دینی و فطرت الهی دارد. نقطه کانونی در این میان «من» است که فروید آن را عامل اجرایی و تنظیم‌گر واقعیت‌محور روان می‌داند و می‌بایست پیوسته میان فشارهای «نهاد» و الزامات «فرامن» تعادل برقرار کند (یحیی‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۵۹). از این منظر، وسوسه شیطانی یک تحریک بیرونی هدفمند است که مستقیماً «نهاد/نفس امّاره» را هدف گرفته و شدت کشش‌های آن را افزایش می‌دهد. این امر «من» را در وضعیت فشار مضاعف قرار می‌دهد؛ حال اگر «فرامن» بر اثر غفلت مداوم از تربیت دینی تضعیف شده باشد، «من» در میدانی نابرابر گرفتار می‌آید. تکرار این کشمکش و شکست‌های پیاپی «من» در مهار تکانه‌ها، به تدریج به پدیده «خستگی تصمیم‌گیری اخلاقی» منجر شده و توانایی عامل اجرایی روان را برای مقاومت فرسوده می‌سازد. بدین‌سان، این نظریه تبیین می‌کند که فرایند اغوای شیطانی پیش از آنکه به انتخاب آشکار گناه بیانجامد، با تحلیل بردن تدریجی توانایی «من»، زمینه روان‌شناختی در سلطه‌پذیری را مهیا می‌کند.

ب) نظریه خودتعیین‌گری (تبیین «تولی» به مثابه ازدست‌دادن اختیار و انحراف نیازهای فطری): در حالی که روان‌کاوی بر تعارض‌های قبل از تصمیم تمرکز دارد، نظریه خودتعیین‌گری (دسی و رایان) زبانی دقیق برای تحلیل ماهیت خودِ عمل انتخاب فراهم می‌آورد. این نظریه بر سه نیاز روان‌شناختی جهان‌شمول تأکید دارد: اراده آگاهانه (احساس انتخاب و خواست درونی)، شایستگی^{۱۱} (احساس تبحر و اثرگذاری) و ارتباط^{۱۲} (احساس تعلق و پیوند) (هاوارد^{۱۳} و همکاران، ۲۰۲۱: ۴۸). عمل «تولی» در پرتو این نظریه، قابل تفسیر به عنوان سپردن آگاهانه اما نادرست اختیار خویش است. فردی که در او «من» در اثر کشمکش‌های فرساینده تضعیف شده، برای رهایی از این تعارض، ممکن است به شکلی متناقض، خود را به مرجعی نادرست بسپارد. این تفویض به یک مرجع بیرونی که در پی نابودی فرد است صحیح نمی‌باشد و یک انتخابی است که در آن فرد احساس می‌کند مجبور

11 . Competence

12 . Relatedness

13 . Howard

است خود را تسلیم آن مرجع کند. نکته راهبردی در شیوه شیطان آن است که برای جذاب جلوه دادن این معامله روانی، وعده ارضای دو نیاز دیگر را به شکلی فریبنده و مخدوش ارائه می‌دهد:

اول) شایستگی کاذب: شیطان با «تزیین» گناه و وعده قدرت، موفقیت یا دانایی ویژه، حس شایستگی وابسته به پیروی از خود را القا می‌کند. **دوم) ارتباط بیمارگونه:** شیطان با ایجاد «حزب الشیطان»، احساس تعلق را با نمایش حمایت و امنیت بخشی کاذب فراهم می‌آورد؛ چنانکه قرآن کریم از او نقل می‌کند: «لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ» (انفال: ۴۸). این «همجواری» موهوم، همان کارکرد «ارتباط بیمارگونه» را ایفا می‌کند. همچنین سوگند ابلیس در «لَأْمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ» (ص: ۸۵)، استراتژی فعال او در جمع‌آوری پیرامون هم‌فکر را نشان می‌دهد. بدین‌سان فرد با پذیرش ارزش‌های این گروه که همان ولایت طاغوت بیرونی است، نیاز فطری «ارتباط» را در بستر انحرافی ارضا کرده و با اتخاذ معیارهای غیرالهی، گرفتار چرخه معیوب وابستگی روانی به این نظام می‌گردد.

در اینجا پرسشی بنیادین مطرح می‌شود که اگر «توکی» به معنای پذیرش ولایت و سرپرستی است، چگونه توکی به خدا، پیامبر و امامان معصوم علیهم‌السلام نه تنها مذموم نیست، بلکه مطلوب و واجب شمرده می‌شود، در حالی که توکی به شیطان به‌عنوان انحراف محض معرفی می‌گردد؟ پاسخ این پرسش در تفاوت ماهوی دو گونه «ولایت» نهفته است که در دو سطح قابل تبیین است:

سطح نخست: تفاوت در منشأ و غایت ولایت. ولایت الهی، ولایت تکوینی و تشریعی‌ای است که از کمال مطلق و حکمت بی‌نهایت سرچشمه می‌گیرد و غایت آن، هدایت انسان به سوی سعادت حقیقی و قرب الهی است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (بقره: ۲۵۷)؛ بنابراین ولایت الهی، ولایت «نور» و «خروج از ظلمت» است. در مقابل، ولایت شیطان، ولایت «ظلمت» و «گمراهی» است؛ چنانکه در ادامه همین آیه آمده: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِئَا هُمْ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ». پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و امامان معصوم علیهم‌السلام نیز مظاهر و مجاری ولایت الهی بر روی زمین هستند؛ ولایت آنان، ولایت «تبعیه» و «تفویضی» از سوی خداست که عین ولایت الهی محسوب می‌شود و از آنجا که منشأ آن حکمت و رحمت الهی است، پذیرش آن، پذیرش هدایت و کمال است. علامه طباطبایی در این باره می‌فرماید: «ولایت تشریعی انبیا و اولیا، شعاعی از ولایت تکوینی خداست و اطاعت از آنان در حقیقت اطاعت از

خداست» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۱۲۴) بنابراین، تولی به اولیای الهی در حقیقت تولی به خداست و انقطاع از آنان، انقطاع از حبل‌المتین الهی است.

سطح دوم: تفاوت در روش و کارکرد ولایت. ولایت الهی و اولیای آن، مبتنی بر «تبیین حقیقت» و «دعوت به فطرت» است. آنان با ارائه براهین روشن و هدایت به سوی مصالح حقیقی انسان، توانایی انتخاب صحیح او را تقویت می‌کنند؛ چراکه هدف، رشد عقل و اختیار انسان است: «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ» (انعام: ۱۰۴). در مقابل، ولایت شیطان مبتنی بر «تزیین» و «اغوا» است؛ یعنی تحریف ادراک، ارائه وعده‌های فریبنده و واداشتن انسان به تصمیماتی که با فطرت و عقل سلیم او در تضاد است. شیطان با وعده ارضای کاذب و تدریجی، «من» آگاه را تضعیف و انسان را به ابزاری برای اهداف خود تبدیل می‌کند. از این منظر، «تولی به اولیای الهی» در واقع سپردن اراده به مرجعی است که خود بر تقویت فاعلیت و استقلال رأی مؤمنانه تأکید دارد، در حالی که «تولی به شیطان» تسلیم اراده به مرجعی است که درصدد نابودی قدرت انتخاب درست انسان است. قرآن کریم این دو مسیر را به وضوح از یکدیگر تفکیک کرده و می‌فرماید: «أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنَةٍ مِنْ رَبِّهِ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ» (محمد: ۱۴) لذا تقابل «حزب‌الله» و «حزب‌الشیطان» بر اساس معیارهای روشن «حق و باطل» و «نور و ظلمت» ترسیم شده است و انتخاب هر یک، پیامدهای متفاوتی در سرنوشت اخروی و سلامت روانی انسان دارد.

بدین‌سان، دو چارچوب روان‌شناختی یادشده مکمل یکدیگر عمل می‌کنند و ابعاد گوناگون فرایند درونی «تولی» را روشن می‌سازند: نظریه فروید، صحنه تضعیف تدریجی «من» را تحت فشار برانگیخته‌شده «نهاد» و با فرامنی ناتوان ترسیم می‌کند. نظریه خودتعیین‌گری نیز خود عمل تصمیم‌گیری را به مثابه واگذاری فعالانه اما ناهماهنگ با فطرت و عقل سلیم تفسیر می‌کند که با وعده‌های فریبنده برای ارضای انحرافی نیازهای شایستگی و ارتباط، دلبذیر و جذاب جلوه داده شده است. این تحلیل دوگانه، پلی استوار میان یافته‌های تفسیری و درک روان‌شناختی از فرایند سلطه‌پذیری برقرار می‌کند.

بررسی دقیق فرایند سلطه‌پذیری نشان می‌دهد که استراتژی شیطان در نفوذ به ساختار روانی انسان، بر ممانعت از فعال‌سازی سیستم هشداردهنده اخلاقی و شناختی فرد استوار است. پذیرش تدریجی گناه، فرایندی پیچیده است که با مهندسی مکانیسم‌های دفاعی و روانی انسان عمل می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۸: ۴۷). در آغاز مسیر، شیطان

با ابزار تزیین، واقعیت را تحریف کرده و گناه را در قالبی از عقلانیت یا ضرورت ارائه می‌دهد لذا فرد رفتار غیرهوشمندانه یا میل‌گرایانه خود را با دلایل منطقی و قابل قبول توجیه می‌کند. در این مرحله، فرد احساس نمی‌کند که در حال گناه کردن است لذا همزمان، فرد را قادر می‌سازد تا با وجود هشدارها و نشانه‌های خطر، همچنان انحراف خود را نادیده بگیرد (مکارم، ۱۳۷۴، ۷: ۶۱۱). نکته حیاتی در این فرایند، نقش «تدریج» است. تغییرات تدریجی و کوچک، آستانه تحمل روانی را بالا برده و از فعال‌سازی واکنش‌های دفاعی شدید جلوگیری می‌کند. این فرایند، همان عادی‌سازی است که در آن مرزهای اخلاقی به آرامی جابه‌جا می‌شوند. فردی که مکانیسم‌های دفاعی او فریب خورده‌اند، اطاعت از شیطان را به عنوان «انتخاب آزادانه و عقلانی» خود می‌پذیرد، غافل از اینکه این انتخاب، محصول یک مهندسی آگاهانه بر ضعف‌های ساختاری روان اوست.

بر اساس تحلیل ارائه‌شده در بخش ۱-۵، نقطه آغازین سست شدن ساختارهای دفاعی درونی، تحریک هدفمند «نهاد/نفس امّاره» توسط وسوسه شیطانی است. شیطان با ابزار «تزیین»، کشش‌های غریزی نهاد را چنان تقویت می‌کند که «من» (عامل اجرایی و تصمیم‌گیر روان) برای مهار آن‌ها تحت فشار مضاعف قرار می‌گیرد. در این میان، چنانچه «فرامن» (وجدان اخلاقی برآمده از تربیت دینی و فطرت) بر اثر غفلت‌های مکرر و کاهش حساسیت اخلاقی تضعیف شده باشد (نک. تحلیل فرایند عادی‌سازی گناه در بخش ۱-۵)، «من» در میدانی نابرابر گرفتار آمده و توان مقاومت آن به تدریج فرسوده می‌شود. این «خستگی تصمیم‌گیری اخلاقی»، نخستین گام در فروپاشی ساختارهای دفاعی و زمینه‌ساز واگذاری اراده خویش به شیطان است. آنچه از این الگو برمی‌آید آن است که «تولّی» به شیطان، سرانجام یک فرایند درازمدت و تخریب‌گر روانی است. این فرایند از سست شدن ساختارهای دفاعی درونی آغاز می‌شود و به واگذاری فعالانه اما ناهماهنگ با توانایی خود و انحراف مسیر ارضای نیازهای فطری می‌انجامد. در این تحلیل، مفاهیم کلیدی قرآنی مانند «نفس امّاره»، «غفلت»، «شرک»، «طاغوت» و «قرین» در قالب سازوکارهای روان‌شناختی مشخص، بازتعریف و واکاوی می‌شوند. این دریافت یکپارچه از لایه درون‌روانی، اکنون ما را آماده می‌کند تا در بخش بعدی، به تحلیل ابعاد اجتماعی و مهندسی‌شده همین فرایند بپردازیم؛ ابعادی که در قالب «حزب الشیطان» و «تزیین جمعی» تجلی می‌یابند.

تحلیل سطح بین‌فردی-اجتماعی (حزب شیطان، تزیین و نظریه نفوذ اجتماعی)

در تحلیل قرآنی، سلطه شیطان محدود به عرصه فردی نیست بلکه دارای ابعاد جمعی، سازمان‌یافته و

مهندسی شده است. این استراتژی اجتماعی در قالب سه مفهوم کلیدی «حزب الشیطان»، «تزئین» و «إغواء» تجلی می‌یابد.

حزب الشیطان (شبکه اجتماعی انحراف و عینیت بخشی به اغوا): قرآن کریم از گروهی تحت عنوان «حزب الشیطان» (مجادله: ۱۹) نام می‌برد که در مقابل «حزب الله» (مائده: ۵۶؛ مجادله: ۲۲) قرار می‌گیرند. مفسران با تأکید بر آیاتی مانند «وَاسْتَفْزِزْ مَنْ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَدَارِهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (اسرا: ۶۴)، این حزب را مجموعه‌ای تشکیل شده از انسان‌هایی می‌داند که با اراده خویش، ولایت شیطان را پذیرفته و به لشکری سواره و پیاده برای او تبدیل شده‌اند (مکارم، ۱۳۷۴، ۱۲: ۱۸۲). این مفهوم، نفوذ شیطان را از سطح وسوسه‌های نامرئی درون فردی، به عرصه روابط بینافردی و نهادهای اجتماعی ارتقا می‌دهد. «حزب الشیطان» تجسم عینی یک شبکه اجتماعی انحرافی است و عملکرد آن مبتنی بر چند سازوکار است: عادی‌سازی گناه در محیط اجتماعی، اعمال فشار گروهی برای تأیید رفتارهای منحرف، خاموش‌سازی وجدان فردی و ترویج ایدئولوژی‌های توجیه‌گر گناه.

تزئین (استراتژی تحریف ادراک و بازنمایی واقعیت): ابزار اصلی عملیاتی‌کردن این شبکه اجتماعی، «تزئین» است. علامه طباطبایی، «تزئین» را فرایندی معرفی می‌کند که طی آن شیطان، «باطل را به لباس حق درمی‌آورد» (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۸: ۳۶-۴۹). این تعریف، «تزئین» را فراتر از یک فریب ساده، به یک استراتژی پیچیده ارتباطی و ادراکی ارتقا می‌دهد. تزئین در سطح اجتماعی می‌تواند در قالب تزئین کالاهای و رفتارهای ممنوع (حجر: ۳۹) و تزئین آرزوهای پوچ مثل مشروعیت‌بخشی و ارزشمندسازی ثروت نامشروع، شهرت افراطی یا قدرت ستمگرانه داشته باشد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۵: ۱۳۶) یا از طریق تحریف معنای مفاهیمی مانند آزادی، پیشرفت یا لذت انجام شود (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۸: ۷۰-۶۸).

إغواء (نتیجه نهایی فرایند تعامل فرد و شبکه): «اغوا» نقطه پایان و تحقق عملی استراتژی فوق است. این مفهوم، بر خلاف تصور رایج از یک فریب یک‌طرفه، نتیجه یک فرایند تعاملی است. شیطان گمراهی خودخواسته‌اش را دست‌آویز فریب دیگران قرار می‌دهد (بِمَا أُغْوِيَنِي) و این فرایند، محصول انتخاب انسان است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۲: ۲۳۷). بنابراین «اغوا» در سطح اجتماعی، زمانی محقق می‌شود که فرد، تحت تأثیر فشار هنجاری شبکه (حزب) و تحریف ادراکی محیط (تزئین)، دست به انتخاب آگاهانه یا نیمه‌آگاهی بزند که او را به میان همان

شبکه بکشاند. اینجاست که فرد از رده «مردم عادی» که پیوسته و سوسه می‌شوند (ناس: ۵)، به طبقه «فاسقان» منتقل می‌گردد که شیطان «قرین» همیشگی آنان شده است (زخرف: ۳۶). همچنین سید قطب با رویکردی تفسیری-اجتماعی، مفهوم «تولی» را فراتر از یک اطاعت فردی می‌بیند و آن را در قالب «تسلیم کامل به شهوات» تبیین می‌کند. او معتقد است که پیروی از شیطان، خود نوعی شرک در ولایت و اتباع است. قطب در ادامه با اشاره به انکار مشرکان نسبت به آیات قرآن و اتهام افتراء به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، هدف نهایی کتاب آسمانی را ایجاد جامعه‌ای انسانی و جهانی می‌داند (قطب، ۱۴۰۸، ۴: ۲۱۹۴).

بر این اساس، سه مفهوم فوق، سیستم اجتماعی نفوذ را شکل می‌دهند: «حزب الشیطان» به عنوان ساختار و عامل اجرا، از ابزار «تزئین» برای تغییر نگرش و ارزش‌ها در سطح خرد و کلان استفاده می‌کند تا شرایط «اغوای» افراد جدید و تقویت وفاداری اعضای قدیمی را فراهم آورد. افراد اغوا شده، خود به عضوی از «حزب» تبدیل شده و چرخه را تقویت می‌کنند.

چارچوب روان‌شناسی اجتماعی (مکانیسم‌های نفوذ و شکل‌گیری اجماع)

نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی، به ویژه اصول تأثیرگذاری سیالدینی^{۱۴}، ابزاری قدرتمند برای تحلیل سازوکارهای نفوذ جمعی ارائه می‌دهند. این اصول، که به عنوان «سلاح‌های تأثیرگذاری» شناخته می‌شوند، غالباً به صورت ناخودآگاه بر تصمیم‌گیری‌های فردی اثر گذاشته و زمینه را برای پذیرش هنجارها و رفتارهای گروهی فراهم می‌سازند. در میان این اصول، چند مورد برای تبیین استراتژی اجتماعی شیطان حائز اهمیت است. اولاً؛ اصل اثبات اجتماعی^{۱۵}: یعنی افراد در موقعیت‌های فاقد اطمینان، صحت یک رفتار یا عقیده را از طریق مشاهده و پیروی از انتخاب دیگران می‌سنجند (سیالدینی، ۱۳۹۵: ۱۹۱). این اصل، مکانیسم روان‌شناختی برای عملکرد «حزب الشیطان» است. هنگامی که یک رفتار نادرست توسط جمعی انجام می‌شود، این باور در فرد ایجاد می‌گردد که رفتار مذکور قابل قبول، رایج و کم‌خطر است. ثانیاً؛ اصل صلاحیت و اقتدار^{۱۶}: انسان‌ها تمایل ذاتی به اطاعت از مراجع دارای نشانه‌های صلاحیت دارند که اغلب بدون ارزیابی منطقی محتوای دستورات است (سیالدینی، ۱۳۹۵: ۳۳۸). این اصل، سازوکار نفوذ رهبران فکری و کاریزماتیک درون «حزب الشیطان» را

¹⁴ . Cialdini

¹⁵ . Social Proof

¹⁶ . Authority

تبیین می‌کند. آنان با ایجاد هاله‌ای از دانش یا اقتدار، می‌توانند فرامین و ارزش‌های غیرالهی را با قدرت بیشتری تحمیل کنند. و ثالثاً؛ اصل علاقه‌مندی^{۱۷}: احتمال پذیرش درخواست از سوی کسانی که دوستشان دارند، یا شبیه ایشان هستند یا محبت کرده‌اند، به‌طور چشمگیری افزایش می‌یابد (سیالدینی، ۱۳۹۵: ۲۶۵). این اصل بر استراتژی شبکه‌سازی و ایجاد دلبستگی عاطفی در گروه‌های انحرافی نور می‌تابد. «حزب الشیطان» با ایجاد حس صمیمیت و مشترکات ساختگی، بستری عاطفی فراهم می‌کند که پذیرش اندیشه‌های انحرافی را تسهیل می‌نماید. البته اصول مکمل دیگر نیز نقش خود را ایفا می‌کنند: اصل تعهد و ثبات^{۱۸}، فرد را در چرخه‌ای از رفتارهای کوچک اما فزاینده گناه محبوس می‌سازد؛ اصل کمیابی^{۱۹} نیز با ایجاد حس فوریت و ترس از دست دادن، مانع تأمل عقلانی می‌شود (سیالدینی، ۱۳۹۵: ۳۷۸)؛ و اصل تقابل^{۲۰} با ایجاد احساس دین، فرد را وادار به پذیرش درخواست‌های بزرگ‌تر می‌نماید (سیالدینی، ۱۳۹۵: ۲۸).

تکمیل‌کننده تحلیل فوق، پژوهش‌هایی است که بر پویایی جمعی در شکل‌گیری باورها تمرکز دارند. مطالعاتی مانند پژوهش موسیید و همکاران، ۲۰۱۳: ۵) نشان می‌دهند که اجماع حول یک ایده یا هنجار چگونه ایجاد می‌شود. دو سازوکار کلیدی در این فرایند شناسایی شده است: اولاً؛ تأثیر توده بحرانی^{۲۱} یعنی وجود یک اقلیت پرتعداد که رفتاری مشترک دارند، از طریق «اثر اکثریت» می‌تواند افراد بی‌طرف را به سمت خود جذب کند. این پدیده توضیح می‌دهد چگونه گناهی خاص در یک محیط اجتماعی می‌تواند به تدریج عادی و پذیرفته‌شده جلوه نماید. ثانیاً؛ ایجاد حوضچه جاذبه^{۲۲} یعنی این افراد که نقش نمادین «شیاطین الانس» را در رأس «حزب الشیطان» ایفا می‌کنند، با اطمینان بالا و قدرت اقناع، یک میدان جاذبه فکری ایجاد می‌کنند که خارج شدن از آن دشوار می‌نماید. بر این اساس، روان‌شناسی اجتماعی دو دسته ابزار تحلیلی در اختیار می‌گذارد: ابزارهای خرد که مکانیسم‌های نفوذ فرد-به-فرد و فرد-در-گروه را توضیح می‌دهند، و ابزارهای کلان که چگونگی شکل‌گیری و تثبیت هنجارهای جمعی انحرافی را تبیین می‌کنند. این چارچوب‌ها، پاسخی علمی به این پرسش ارائه می‌دهند که مفاهیم قرآنی «حزب» و «تزیین» در لایه روان‌شناختی اجتماع چگونه عمل می‌کنند.

17 . Liking

18 . Commitment & Consistency

19 . Scarcity

20 . Reciprocity

21 . Critical Mass

22 . Attraction Basin

مهندسی اجتماعی گناه و سوءاستفاده از مکانیسم‌های ناخودآگاه

تحلیل حاضر با تلفیق یافته‌های تفسیری از استراتژی اجتماعی شیطان با چارچوب‌های روان‌شناسی اجتماعی، نشان می‌دهد که توصیفات قرآن و مفسران از نفوذ شیطان، الگویی پیشرو و دقیق از مهندسی اجتماعی است. این تلفیق در سه سطح قابل مشاهده است. اولاً؛ در بستر فعال‌سازی اصول نفوذ، مفهوم «حزب» تنها به معنای وجود همراهان نیست بلکه ایجاد یک ساختار اجتماعی است که چندین اصل تأثیرگذاری را همزمان فعال می‌سازد. این حزب با ایجاد هنجارهای گروهی، اصل «اثبات اجتماعی» را به کار می‌گیرد تا رفتار منحرف را طبیعی جلوه دهد (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۱۹۱). رهبران آن با ادعای صلاحیت، اصل «اقتدار» را جهت اطاعت بی‌چون‌وچرا بسیج می‌کنند (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۳۳۸). همچنین، با ایجاد شبکه‌های صمیمی و مبتنی بر مشترکات، از اصل «علاقه‌مندی» برای افزایش پذیرش ایدئولوژی گروه استفاده می‌نمایند (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۲۶۵). شکل‌گیری یک «توده بحرانی» از اعضای این حزب (موسیید و همکاران، ۲۰۱۳: ۵)، این اثبات اجتماعی کاذب را تقویت کرده و فرد را در «حوضچه جاذبه» فکری گروه محبوس می‌سازد.

ثانیاً؛ در موضوع به‌کارگیری ترکیبی ابزارهای متقاعدسازی، استراتژی «تزیین» که مفسران بر آن تأکید دارند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۵: ۱۳۶)، یک جریان پیچیده است که می‌تواند با القای کمیابی یک لذت گناه‌آلود، حس فوریت ایجاد کند (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۳۷۸). با ایجاد تعهدات کوچک اولیه، فرد را در دام اصل «تعهد و ثبات» بیندازد و او را وادار به هماهنگی بیشتر با گروه کند (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۱۰۳-۱۰۵). همچنین، با ارائه «هدایا» یا محبت‌های ابتدایی، از اصل «تقابل» برای دریافت وفاداری بیشتر بهره می‌برد (سیال‌دینی، ۱۳۹۵: ۲۸). ثالثاً؛ نتیجه این تطبیق، نشان‌دهنده یک سیستم اجتماعی مهندسی‌شده است که با شناخت کامل ضعف‌های روانی جمعی، به شکلی برنامه‌ریزی‌شده از مکانیسم‌های ناخودآگاه تأثیرپذیری سوءاستفاده می‌کند و بدین ترتیب، بستر فروپاشی درونی را فراهم می‌آورد. این سیستم اجتماعی، بستر و شتاب‌دهنده اصلی فرایند فروپاشی درونی تحلیل‌شده در بخش قبل است. فشار گروهی (حزب) و بمباران متقاعدسازی (تزیین)، کارکرد «من» و «فرامن» فرد را تضعیف کرده و شرایط را برای «تسلیم شدن اختیار» به مرجع گروهی (اغوا) فراهم می‌آورد. بنابراین، سلطه شیطان محصول تعامل مخرب بین آسیب‌پذیری‌های ساختاری روان فرد و مهندسی هوشمند محیط اجتماعی است.

فضای مجازی به عنوان بستر گسترده و پویای تعاملات انسانی، زمینه‌ای بی‌سابقه برای تحقق استراتژی‌های مهندسی اجتماعی شیطان در قالب «حزب الشیطان» و «تزیین» فراهم آورده است (الول، ۱۹۷۳: ۹-۱۰؛ زوباف، ۲۰۱۹: ۸). در این فضا، شبکه‌های اجتماعی با ایجاد انبوهی از گروه‌ها و اجتماعات مجازی، امکان شکل‌گیری «توده بحرانی» را تسهیل می‌کنند و از طریق سازوکار «اثبات اجتماعی»، رفتارهای ناهنجار را عادی‌سازی می‌نمایند (آش، ۱۹۵۵: ۳۳؛ سیالدینی، ۲۰۰۹: ۹۹). این پدیده، هم‌سو با مفهوم قرآنی «تزیین» عمل می‌کند زیرا گناهان و انحرافات اخلاقی با ابزارهای چندرسانه‌ای، ادبیات جذاب و بازنمایی‌های تحریف‌شده، در قالب «آزادی بیان»، «سبک زندگی مدرن» یا «انتخاب شخصی» بازتعریف می‌شوند (کلمن، ۱۹۵۸: ۵۷-۵۹). نتیجه، کاهش حساسیت اخلاقی و تدریجی‌شدن پذیرش ارزش‌های غیرفطری است که دقیقاً منطبق بر الگوی قرآنی «عادی‌سازی گناه تا جایگزینی مرجعیت» است. از منظر روان‌شناختی، فضای مجازی با بهره‌گیری از اصول تأثیرگذاری اجتماعی همچون «صلاحیت و اقتدار» (نفوذ اینفلوئنسرها و مراجع مجازی)، «اصل علاقه‌مندی» و «اصل کمیابی»، به طور نظام‌مند «من» و «فرامن» کاربران را تضعیف می‌کند (سیالدینی، ۲۰۰۹: ۲۱۳؛ میلگرم، ۱۹۷۴: ۴۵-۵۰). این فرایند، زمینه را برای «پذیرش آگاهانه اما نادرست» به هنجارهای جمعی مجازی فراهم می‌سازد (فرام، ۱۹۵۵: ۱۳۴). در مقابل، ضروری است راهکارهای مصونیت‌بخش مبتنی بر «توکل» و «استعاذه» در فضای مجازی نیز به صورت کاربردی بازتعریف شوند. این امر می‌تواند در قالب «سواد رسانه‌ای دینی» محقق شود که به کاربران می‌آموزد چگونه «استعاذه» را به صورت عملی در مواجهه با محتوای اغواگر به کار گیرند، یعنی با تغییر مسیر توجه، بازسازی چارچوب معنایی و فعال‌سازی منابع حمایتی معنوی مد نظر قرار گیرد.

تحلیل سطح معنوی-اخلاقی (توکل، استعاذه و تاب‌آوری معنوی)

در برابر مهندسی پیچیده‌ای که شیطان در سطوح درونی و اجتماعی به کار می‌گیرد، مفسران یک سیستم دفاعی فعال مبتنی بر «توکل» و «استعاذه» ارائه می‌دهند. مفسران با تأکید بر آیاتی چون «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (نحل: ۹۹) و «إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۷۵)، توکل را در تقابل با «ترس از اولیای شیطان» و «وابستگی به خیالات پوچ» قرار می‌دهند (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ۴: ۲۵۷؛ قرائتی، ۱۳۸۸، ۱: ۶۵۵). از منظر روان‌شناختی، می‌توان توکل را به عنوان «انتقال مرجع کنترل» از عوامل بی‌ثبات درونی و بیرونی به یک عامل پایدار و فراتر تفسیر کرد. این انتقال دو اثر

عمده دارد: اولاً؛ ترس، ابزار کلیدی شیطان برای تخریب تصمیم‌گیری عقلانی است (آل‌عمران: ۱۷۵) لذا توکل با ایجاد اطمینان به پشتیبانی قادر مطلق، منبع اضطراب را از بین می‌برد و فضای روانی لازم برای تفکر و انتخاب آزادانه را باز می‌گرداند. ثانیاً؛ توکل، در برابر پیروی از شیطان، نیروی ایمان را در انسان تقویت می‌کند. توکل به معنای «تسلیم محض اراده الهی شدن» و «واگذاری مدیریت امور به خدا» است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۲: ۴۹۵). این به معنای انفعال نیست بلکه به معنای به‌کارگیری حداکثری اختیار در مسیر هدایت الهی و انطباق اراده‌ی فردی با مشیت حکیمانه خداست. فرد توکل‌کننده، دیگر خود را در مقابل مشکلات تنها نمی‌بیند و نیازی نمی‌بیند که برای احساس امنیت و کنترل، به طاغوت‌های درونی یا بیرونی پناه ببرد.

علاوه بر این، به عنوان مهارت مقابله‌ای سریع و قطع رابطه با محرک وسوسه، «استعاذه» یا پناه بردن به خدا (اعراف: ۲۰۱)، یک کنش دفاعی آنی و عملی است. مفسران بر این تأکید دارند که استعاذه مستلزم ایمان و توکل عملی است (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ۳: ۴۲۰؛ طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۲: ۴۹۵). ابوحنیف در تفسیر خود به پیوند ساختاری آیه ۱۰۰ با آیات پیشین اشاره کرده و این ارتباط را چنین تبیین می‌کند که پس از آنکه خداوند متعال در آیات قبل، نزول کتاب را برای تبیین هر چیزی ذکر فرمود و به پیامبر دستور استعاذه داد، در آیه ۱۰۰ به ذکر پیامد ولایت شیطان برای اولیای مشرک خود می‌پردازد (ابوحنیف، ۱۴۲۰، ۶: ۵۹۴). این دیدگاه نشان می‌دهد که استعاذه نوعی سپر در برابر همان پیامدهای شوم ولایت‌پذیری از شیطان است و از این رو، جایگاه آن در نظام دفاعی قرآن، کاملاً راهبردی و هدفمند است.

در همین راستا، بیضاوی با استناد به روایت ابن مسعود از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله درخصوص کیفیت صحیح استعاذه، به نکته مهمی اشاره می‌کند: ذکر سلطه شیطان پس از امر به استعاذه در آیه، بدان جهت است که مبادا کسی گمان برد شیطان دارای سلطه و قدرتی مستقل است (بیضاوی، ۱۴۱۸، ۳: ۲۴۰). وی سپس مؤمنان متوکل را کسانی معرفی می‌کند که از فرامین شیطان اطاعت نکرده و وسوسه‌هایش را جز در موارد نادر ناشی از غفلت نمی‌پذیرند. این تحلیل، پیوند عمیق میان استعاذه، توکل و نفی سلطه شیطان را آشکار می‌سازد. از منظر روان‌شناختی، استعاذه را می‌توان یک مهارت خودتنظیمی شناختی-هیجانی پیشرفته دانست که چند عملکرد دارد از جمله: «قطع ارتباط با محرک» یعنی در لحظه هجوم وسوسه، استعاذه به منزله یک دستور توقف و تغییر مسیر توجه از محرک ممنوع به سوی یک پناهگاه امن عمل می‌کند. همچنین «بازسازی چارچوب معنایی»، در این مرحله با یادآوری حضور و قدرت خداوند، چارچوب ارزیابی رویداد دگرگون می‌شود. آنچه شیطان آن را

«جذاب» یا «ضروری» جلوه می‌دهد، در پرتو این چارچوب جدید، «پوچ» و «فریبنده» بازتعریف می‌شود. علاوه بر این، استعاده، دسترسی به منبع حمایتی (خداوند) را که در باور فرد وجود دارد، فعال می‌سازد و احساس درماندگی را کاهش می‌دهد. مفسران با استناد به آیه ۴۴ حجر، نتیجه نهایی این نظام دفاعی را «حصانت الهی» می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ۱۲: ۲۴۵). این حصانت به معنای مصونیت جبری نیست بلکه پیامد یک همکاری تعاملی است. یعنی زمانی که فرد با اختیار خویش، به سوی خداوند می‌گراید و مرز خود را با شیطان مشخص می‌کند (آلوسی، ۱۴۱۵، ۱۴: ۲۲۷) در دایره «عباد» خدا قرار می‌گیرد که شیطان بر آنان سلطه‌ای ندارد. بر این اساس، توکل و استعاده دو مؤلفه نظام تاب‌آوری معنوی هستند: توکل چارچوب بنیادین می‌سازد و استعاده واکنش عملی سریع است.

این نگاه با تمرکز بر رشد و شکوفایی، چارچوبی مناسب برای فهم علمی تاب‌آوری معنوی فراهم می‌کند. در این میان، نظریه‌های «امید» اسنایدر و «گسترش و ساخت هیجان‌های مثبت» فردریکسون بیش از دیگران با مؤلفه‌های دینی هم‌خوانی دارند. **اولاً در چارچوب هدفمندی و پایداری معنوی**، نظریه شناختی-رفتاری امید اسنایدر^{۲۳}، امید را یک ساختار انگیزشی پویا متشکل از سه مؤلفه می‌داند: ۱. تفکر هدف (تدوین اهداف روشن و ارزشمند)، ۲. تفکر گذرگاه (طراحی راه‌کارهای مختلف برای غلبه بر موانع)، و ۳. تفکر عامل (انگیزه و اعتقاد به توانایی شروع و تداوم حرکت در مسیرهای طراحی‌شده) (پرچم و محققان، ۱۳۹۰: ۱۰۱). این سه‌گانه می‌تواند ساختار روان‌شناختی «توکل» را عملیاتی کند. در منظومه دینی، هدف نهایی، قرب الهی و رضایت اوست. «توکل» با قرار دادن خداوند به عنوان کانون اتکا و پشتیبان، تفکر عامل را تقویت می‌کند. همچنین باور به حکمت و مدد الهی، تفکر گذرگاه را گسترش می‌دهد، به این معنا که فرد در مواجهه با موانع، راه‌های جایگزین مبتنی بر صبر، دعا و رجوع به شرع را می‌یابد.

ثانیاً در تبیین سازوکار تاب‌آوری و خنثی‌سازی، نظریه فردریکسون نقش محوری هیجان‌های مثبت را به عنوان موتور محرکه رشد و تاب‌آوری می‌داند.

این نظریه بر پنج فرضیه استوار است که دو مورد آن به‌ویژه برای تحلیل مصونیت از وسوسه حائز اهمیت است:

الف) فرضیه خنثی سازی^{۲۴}: هیجان‌های مثبت می‌توانند اثرات فیزیولوژیکی و شناختی باقی‌مانده از هیجان‌های منفی را خنثی یا کاهش دهند (پاکزاد و شکری، ۱۴۰۳: ۵). این فرضیه توضیح می‌دهد چگونه یک حالت درونی مثبت می‌تواند فرد را از چنگال واکنش‌های سخت نجات دهد. ب) فرضیه گسترش و ساخت: هیجان‌های مثبت، دامنه افکار و کنش‌های فرد را گسترش می‌دهند و به مرور زمان، منابع پایدار شخصی مانند تاب‌آوری، مهارت‌های اجتماعی و خوش‌بینی را می‌سازند که در مواجهه با چالش‌های آینده به کار می‌آیند (همان). «استعاذه» را می‌توان مصداقی کاربردی از این نظریه دانست. این کارکرد دینی استعاذه (که پیش‌تر از منظر تفسیری تبیین شد)، از منظر روان‌شناختی با نظریه فردریکسون قابل تحلیل است. در لحظه وسوسه، پناه بردن به خداوند می‌تواند یک هیجان مثبت معنوی ایجاد کند که مطابق فرضیه خنثی‌سازی، اثر هیجان منفی محرک گناه را تضعیف می‌نماید. به‌طور کلی، حالت پایدار ایمان و توکل، با تولید مداوم هیجان‌های مثبت معنوی، به ساخت یک سرمایه روان‌شناختی تاب‌آور می‌انجامد که فرد را در برابر طوفان‌های وسوسه مقاوم می‌سازد. بنابراین، نظریه امید اسنایدر جنبه شناختی-انگیزشی تاب‌آوری را تبیین می‌کند و نظریه هیجان مثبت فردریکسون بر جنبه عاطفی-تنظیمی آن تمرکز دارد. این دو، چارچوبی علمی برای تبدیل نگرش معنوی به منابع روان‌شناختی مقاومت انسان فراهم می‌کنند.

تصویر ۱: الگوی تعاملی سلطه‌پذیری و مصونیت فعال مبتنی بر اختیار انسان

²⁴ . Undoing Hypothesis

الگوی تعاملی، سلطه‌پذیری و مصونیت فعال را در دو مسیر متقابل ترسیم می‌کند. در مسیر سلطه‌پذیری، تحریک مکرر «نهاد/نفس اماره» توسط وسوسه (بخش ۱-۵)، «من» آگاه را تضعیف کرده و با فرسایش «فرامن»، خلأ معنا و اضطراب درونی را تشدید می‌نماید. این وضعیت، زمینه روانی پذیرش «تزیین» اجتماعی و فشار هنجاری «حزب الشیطان» (بخش ۲-۵) را فراهم می‌آورد که با عادی‌سازی گناه، قدرت انتخاب آگاهانه را در فرد تضعیف می‌کند و او را به تدریج زیر سلطه کامل شیطان درمی‌آورد. در مسیر مصونیت، ایمان آگاهانه با شکل‌دهی هویت مستقل دینی، «توکل» را به عنوان تکیه‌گاهی مطمئن فعال می‌کند؛ تکیه‌گاهی که توانایی انتخاب آگاهانه را در او افزایش می‌دهد (بخش ۳-۵). در لایه عملیاتی نیز «استعاذه» به عنوان مهارت خودتنظیمی شناختی-هیجانی، در لحظه وسوسه، چارچوب ارزیابی را بازسازی و هیجانات منفی را خنثی می‌نماید. تعامل این دو مؤلفه، نظام تاب‌آوری معنوی پایداری ایجاد می‌کند که مصونیت فعال در برابر مهندسی اغوا را ممکن می‌سازد.

تحلیل الگوی تعاملی سلطه و مصونیت

ترکیب دو مؤلفه توکل و استعاذه، یک نیروی تقویت‌کننده متقابل و تاب‌آور ایجاد می‌کند: توکل به عنوان چارچوب اصلی، زمینه‌ساز تولید هیجان مثبت و معناداری مستمر می‌شود و استعاذه، از انباشت هیجانات منفی و تخریب این چارچوب جلوگیری می‌کند. این فرایند، درست در نقطه‌ی مقابل «فرایند سلطه‌پذیری» قرار دارد؛ فرایندی که در آن تضعیف «من» و «فرامن»، انسان را به ازدست‌دادن اختیار خویش و گرایش به خواسته‌های نادرست سوق می‌دهد. بنابراین، نظام تاب‌آوری معنوی، پاسخی یکپارچه و فعال به تمام سطوح نفوذ شیطان است: در سطح درونی، با تقویت «من» و بازتعریف قدرت انتخاب صحیح؛ در سطح اجتماعی، با ایجاد هویت مستقل دینی و مصونیت در برابر فشار گروهی و تزیین محیطی؛ و در سطح معنوی، با ایجاد یک رابطه زنده و پویا با منبع اصیل قدرت و ارزش. یافته‌های پژوهش را می‌توان در قالب یک الگوی دوطرفه «مارپیچ نزولی سلطه» و «مارپیچ صعودی مصونیت» ترسیم نمود که بر سه اصل بنیادین استوار است: محوریت اختیار و مسئولیت انسان، نقش آسیب‌پذیری‌های روان‌شناختی، و وجود مهندسی اجتماعی گناه.

تحلیل یکپارچه نشان می‌دهد سلطه شیطان پیامد یک همکاری تعاملی ناخواسته است که در آن انسان با عمل «تَوَلَّى»، خود بستر نفوذ را فعال می‌سازد. این فرایند در دو سطح به هم پیوسته و در یک چرخه معیوب تقویت متقابل عمل می‌کند که فرد را در یک مارپیچ نزولی فرو می‌برد. در سطح درونی، فرایند با تحریک «نفس

اماره/نهاد» و تضعیف تدریجی «من» و «فرامن» آغاز می‌شود. در نقطه اوج این ضعف، فرد برای رهایی از تعارض، به واگذاری فعالانه اراده خویش به یک مرجع بیرونی روی می‌آورد. شیطان این واگذاری را با وعده ارضای انحرافی نیازهای شایستگی و ارتباط جذاب می‌نماید. علاوه بر این، در سطح بین‌فردی-اجتماعی، این واگذاری فردی در بستری اجتماعی تسهیل و تشدید می‌شود. «حزب الشیطان» با استفاده از اصول تأثیرگذاری مانند اثبات اجتماعی و اقتدار، هنجارهای کاذب ایجاد می‌کند. «تزیین» گناه از طریق رسانه‌ها و گفتمان‌ها، ادراک را تحریف می‌کند. نتیجه، عادی‌سازی گناه و اعمال فشار گروهی است که «من» فرد را تحت الشعاع قرار می‌دهد. مصادیق عینی این سطح در عصر حاضر، اعتیاد و وابستگی روانی به تأیید شبکه‌های اجتماعی هستند. حاصل نهایی این مارپیچ، تبدیل فرد به «قرین» شیطان، تثبیت ولایت طاغوت، در نهایت «خسران مبین» در قالب فروپاشی سلامت روان، هویت اصیل و پیوندهای سالم اجتماعی است.

در مقابل، یک جریان مقابله‌ای فعال و یکپارچه ارائه می‌شود که بر محور «توکل» و «استعاذه» می‌چرخد و یک ساختار تاب‌آوری ایجاد می‌نماید. این نظام دفاعی، مستقیماً با هر سطح از الگوی سلطه مقابله می‌کند. در سطح درون‌روانی، «توکل» با ایجاد یک اراده متکی بر مشیت الهی و بازتعریف مرجع کنترل، بنیان «من» و عاملیت اخلاقی را تقویت می‌کند. «استعاذه» به عنوان یک مهارت خودتنظیمی سریع، هیجان‌های منفی محرک وسوسه را خنثی می‌سازد. در سطح اجتماعی نیز، ایمان و توکل، یک هویت مستقل دینی و چارچوب ارزشی ثابت ایجاد می‌کنند که فرد را در برابر فشار گروهی و تزیینات محیطی مصون می‌دارد. تقوا به عنوان نظارت درونی، خط قرمزهای رفتاری را حفظ می‌کند. همچنین در سطح معنوی-کارکردی، این امر مطابق نظریه‌های امید اسنایدر و گسترش و ساخت هیجان‌های مثبت فردریکسون عمل می‌کند.

در نهایت، پژوهش نشان می‌دهد که تقابل انسان و شیطان عرصه‌ای پیچیده از تعامل آزادی، آسیب‌پذیری ذاتی و فشارهای محیطی است. مدل ارائه‌شده، مسئولیت نهایی انتخاب را بر عهده اختیار انسان می‌گذارد اما با نشان دادن عمق مکانیسم‌های روان‌شناختی و هوشمندی مهندسی اجتماعی وسوسه، از ساده‌انگاری اخلاقی پرهیز می‌کند بنابراین، مقابله مؤثر نمی‌تواند تک‌بعدی باشد. این پژوهش بر ضرورت یک رویکرد سه‌سطحی همزمان تأکید می‌ورزد:

۱. سطح فردی-روان‌شناختی: آموزش و توانمندسازی «من» آگاه، مسئولیت‌پذیر و مجهز به مهارت‌های خودتنظیمی.

۲. سطح اجتماعی-فرهنگی: ایجاد و حمایت از محیط‌ها و نهادهای اجتماعی که حامی ارزش‌های فطری، تقوا و هنجارهای سالم باشند تا مهندسی اجتماعی گناه خنثی شود.

۳. سطح معنوی-وجودی: تعمیق و درونی‌سازی مهارت‌های مقابله‌ای معنوی مانند توکل و استعاذه، به عنوان هسته مرکزی یک تاب‌آوری معنوی پایدار.

نتیجه‌گیری

این پژوهش باهدف تبیین ابعاد روان‌شناختی و اجتماعی پدیده سلطه‌پذیری از شیطان، با اتکا بر منابع تفسیری و رویکرد میان‌رشته‌ای، به واکاوی آیه محوری «إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ» (نحل: ۱۰۰) پرداخت. حاصل این پژوهش، ارائه تحلیلی پویا و چندسطحی از رابطه انسان و شیطان است که در آن اختیار و مسئولیت انسان به عنوان سنگ بنای تحلیل جای می‌گیرد. مهم‌ترین یافته‌ها را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود:

۱. سلطه شیطان، ذاتی، جبری یا فراطبیعی نیست؛ بلکه پیامد یک تعامل پیچیده و نوعی «همکاری تعاملی» است.
 ۲. شرط تحقق این سلطه، «تَوَلَّى» از سوی انسان است. این فرایند دارای مراحل شناختی (پذیرش باورهای شیطانی)، عاطفی (جذب به تزیینات) و رفتاری (اطاعت عملی) است که یکدیگر را تقویت می‌کنند.
 ۳. از منظر روان‌شناختی، «تَوَلَّى» قابل تفسیر به مثابه سپردن اختیار به مرجعی غیرالهی است که با وعده ارضای کاذب نیازهای شایستگی و ارتباط همراه می‌شود.

۴. این واگذاری درونی، در بستری از مهندسی اجتماعی تسهیل می‌گردد. «حزب الشیطان» با به‌کارگیری اصول تأثیرگذاری اجتماعی و ابزار «تزیین»، به عادی‌سازی گناه و اعمال فشار گروهی می‌پردازد.

۵. در مقابل، مصونیت فعال بر یک نظام تاب‌آوری معنوی استوار است که هسته آن را «توکل» و «استعاذه» تشکیل می‌دهد. این نظام با ایجاد اراده‌ای متکی بر توکل و تفویض به حق، خنثی‌سازی هیجان‌های منفی و تقویت سرمایه روان‌شناختی مثبت، فرد را در برابر مهندسی درونی و اجتماعی شیطان مقاوم می‌سازد. این الگو نشان می‌دهد تقابل انسان و شیطان، عرصه‌ای پیچیده از تعامل آزادی فردی، آسیب‌پذیری‌های روان‌شناختی فطری و قدرت بافتارهای اجتماعی است. از این رو، مقابله مؤثر نیازمند رویکردی چندوجهی و همزمان است: توانمندسازی روان‌شناختی فرد، اصلاح و غنی‌سازی محیط اجتماعی، و تعمیق مبانی و مهارت‌های معنوی. پیشنهادها: برای تکمیل و تعمیم یافته‌ها، پژوهش‌های آتی می‌توانند در این مسیرها گام بردارند:

آزمون تجربی: طراحی ابزارهای بومی برای سنجش سازه‌هایی مانند «توکل» و «تمایل به توگی» و بررسی رابطه آنها با متغیرهای روان‌شناختی و اجتماعی.

مطالعات تطبیقی: بررسی الگو در سنت‌های الهیاتی دیگر یا مکاتب فلسفه اخلاق برای غنای انسان‌شناسی اخلاقی.

تحقیقات میدانی: انجام مطالعات قوم‌نگاری یا تحلیل گفتمان در بافت‌های مذهبی برای مشاهده عینی بازتولید مکانیسم‌های سلطه و مصونیت.

طراحی مداخلات: تبدیل یافته‌ها به برنامه‌های عملی مانند «تقویت اراده آگاهانه و مسئولانه» برای نوجوانان یا «سواد رسانه‌ای دینی» برای مقابله با مهندسی اجتماعی.

به طور خلاصه، پژوهش نشان داد که فهم سلطه شیطنی نیازمند نگاهی یکپارچه، بین‌رشته‌ای و مبتنی بر اختیار است. الگوی ارائه‌شده، با تلفیق بینش‌های قرآنی و دیدگاه‌های علمی، چارچوبی تحلیلی و کاربردی برای محققان علاقه‌مند به کشمکش اخلاقی انسان در جهان امروز فراهم می‌آورد.

منابع

قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی

۱. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق). *زاد المسیر فی علم التفسیر*. بیروت: دارالکتب العربی.
۲. ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر التحریر و التنویر*. بیروت: فرهنگ نشر نو.
۳. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۵. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸). *لسان العرب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۷. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: مکتبه نزار المصطفی الباز.
۸. ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. بیروت: دارالفکر.

۹. ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). *تهذیب اللغة*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۱۰. اعرافی، علیرضا. (۱۳۹۶ش). *شیطان‌شناسی*. قم: موسسه فرهنگی و هنری اشراق و عرفان.
۱۱. آذربایجانی، مسعود و موسوی اصل، سیدمهدی. (۱۳۹۸ش). *درآمدی بر روان‌شناسی دین*. قم: سمت.
۱۲. آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۳. بختیار پاکزاد، فائزه و شکری، مریم. (۱۴۰۴ش). «روانشناسی مثبت گرا، کاربست‌ها و چشم‌اندازها»، *اولین همایش ملی روابط سالم و روان‌شناسی مثبت‌نگر*. مشهد.
۱۴. بزرگی، سیدعابدین. (۱۴۰۳ش). «اعترافات شیطان از منظر قرآن». *معرفت اخلاقی*. ۱۵(۱). ۸۹-۱۰۱.
۱۵. بزرگی، سیدعابدین. (۱۴۰۴ش). «هوای نفس و شیطان از منظر قرآن (بررسی موردی بیان اشتراکات و افتراقات)». *معرفت اخلاقی*. ۱۶(۱). ۸۷-۱۰۲.
۱۶. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۷. پرچم، اعظم و محققیان، زهرا. (۱۳۹۰ش). «بررسی تطبیقی راهکارهای ایجاد و افزایش امید از دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌نگر و قرآن کریم»، *معرفت*. ۲۰(۵). ۹۹-۱۱۳.
۱۸. ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). *الکشف و البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۹. جعفری، یعقوب. (۱۳۹۸ش). *تفسیر کوثر*. قم: هجرت.
۲۰. حجتی، محمد حسین. (۱۴۰۲ش). «ترفندهای مرموزانه شیطان در گمراه کردن انسان از منظر قرآن». *گفتمان وحی*. ۱۴(۱). ۱۱۳-۱۳۸.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۷ش). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*. قم: موسسه ایمان جهادی.
۲۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالشامیه.
۲۳. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). *الکشاف*. بیروت: دارالکتب العربی.
۲۴. سیال‌دینی، رابرت (۱۳۹۵ش). *تاثیر: روان‌شناسی متقاعدسازی*، مترجم: گیتی قاسم‌زاده. تهران: هورمزد.
۲۵. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
۲۶. شکر، عبدالعلی. (۱۳۹۳ش). «وسوسه شیطان و راهکارهای مقابله با آن در قرآن». *معارف قرآنی*. ۵(۱۸). ۸۹-۶۳.

۲۷. شهریاری، روح‌الله و کریم‌زاده، صادق. (۱۴۰۰ش). «چگونگی تسلط شیطان بر قوای بینشی و گرایشی انسان و پیامدهای تربیتی آن از منظر قرآن». *مشکوه*. ۴۰(۱). ۵۴-۸۱.
۲۸. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۸ش). *تفسیر المیزان*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). *تفسیر مجمع البیان*. بیروت: دار المعرفه.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۲ق). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۱. عارفی، محمدنبی. (۱۴۰۳ش). «ارتباط امهال شیطان و تعالی انسان از منظر فریقین». *نسیم کوثر*. ۴(۱۴). ۷-۳۳.
۳۲. عربی، حسین علی. (۱۳۹۷ش). *دام‌های شیطان و راه‌های مبارزه با آن*. قم: زائر.
۳۳. علایی‌رحمانی، فاطمه و همکاران. (۱۳۹۷ش). «بررسی تطبیقی ساختار شخصیت و ابعاد آن از دیدگاه قرآن کریم و روان‌شناسی». *مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث*. ۹۷(۱). ۱۶۰-۱۳۹.
۳۴. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۵. فروید، زیگموند. (۱۳۹۴ش). *ایگو و اید*. مترجم: امین پاشا صمدیان. تهران: پندار تابان.
۳۶. قرائتی، محسن. (۱۳۸۸ش). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۳۷. قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱ش). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
۳۸. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴ش). *الجامع الأحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
۳۹. قطب، سید (۱۴۰۸ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دارالشروق.
۴۰. کروی، فرشته. (۱۳۹۵ش). *نقش شیطان در گمراهی انسان از منظر آیات و روایات*. بی‌جا: خادم‌الرضا علیه‌السلام.
۴۱. مبارز، سیدحسن و همکاران. (۱۴۰۴ش). «مدل مفهومی تاب‌آوری در قرآن کریم». *روان‌شناسی و دین*. ۱۸(۱). ۷-۲۵.
۴۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
۴۳. یحیی‌زاده، سلیمان. (۱۳۹۷ش). «تأثیرپذیری مکتب ادبی سوررئالیسم از دستاوردهای مکتب روان‌تحلیل‌گری زیگموند فروید با تأکید بر ضمیر ناخودآگاه». *مکتب‌های ادبی*. ۲(۴). ۱۷۸-۱۵۸.

۴۴. یکانی‌زاد، امیر و همکاران. (۱۴۰۲ش). «اثربخشی آموزش مهارت‌های مثبت‌اندیشی با تأکید بر آموزه‌های دینی بر سرمایه روان‌شناختی و بهزیستی روان‌شناختی دانش‌آموزان». *روانشناسی و دین*. ۱۶(۴). ۹۵-۱۱۲.
45. Asch, S. E.(1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193(5), 31-35.
46. Banaeian Esfahani, A. , Najafi, M. J. and Neshat Doost, H. T.(2015). Inclination of the soul toward obscenity in the human life from viewpoint of the Quran and School of the analytical psychology. *Comparative Theology*, 5(12), 1-26.
47. Bureau, J. S., Howard, J. L., Chong, J. X. Y., & Guay, F.(2021). Pathways to Student Motivation: A Meta-Analysis of Antecedents of Autonomous and Controlled Motivations. *Review of Educational Research*, 92(1), 46-72.
48. Cialdini, R. B.(2009). *Influence: Science and practice*(5th ed.). New Jersey: Pearson Education.
49. Ellul, J.(1973). *Propaganda: The formation of men's attitudes*(K. Kellen & J. Lerner, Trans.). New York: Vintage Books.
50. Fromm, E.(1955). *The sane society*. New York: Rinehart.
51. Kelman, H. C.(1958). Compliance, identification, and internalization: Three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*, 2(1), 51-60.
52. Milgram, S.(1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper & Row.
53. Moussaïd M, Kämmer JE, Analytis PP, Neth H(2013) Social Influence and the Collective Dynamics of Opinion Formation. *PLOS ONE* 8(11): e78433.
54. Paloutzian, R. F., & Park, C. L.(Eds.).(2014). *Handbook of the psychology of religion and spirituality*(2nd ed.). New York: Guilford Press.
55. Zuboff, S.(2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York: PublicAffairs.
۵۶. پایگاه جامع قرآنی نور.
۵۷. نرم‌افزار جامع التفاسیر نور، نسخه ۴، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.